

ISRAËLS OMGANG MET VREEMDELINGEN: VAN BAN TOT BARMHARTIGHEID¹

M.J. Paul

Abstract

In the Old Testament, we find a broad range of postures to foreigners: whereas the Israelites once were called to annihilate the Canaanites, they also were commanded to show mercy toward foreigners in their midst. This article explores the origins of these seemingly contrasting attitudes. The rich and free patriarchs had once resided in Canaan as respected foreigners and when in Egypt the people of Israel underwent oppression. Examination of the position of the foreigner in Israel's laws tells us that while the Old Testament laws required a friendly attitude toward foreigners along with widows and orphans, this did not conflict with the heavenly verdict to destroy the Canaanites because of their sins. After the Israelites settled in their land and the monarchy was established, many foreigners became incorporated into that nation. The identity of the people of God was based more on religious than on ethnic grounds.

1. Vraagstelling

In het Oude Testament staan zowel teksten die de uitroeiing van de Kanaänieten bevelen als gedeelten die oproepen barmhartig met vreemdelingen om te gaan. Wanneer Israël in het beloofde land komt, geeft het boek Deuteronomium de opdracht de inwoners met de ban te slaan en geen genade te verlenen (7:2), maar verderop staat in het hetzelfde bijbelboek te lezen: 'Daarom zult u de vreemdeling liefde bewijzen, want u bent vreemdelingen geweest in het land Egypte' (10:19). Daarmee worden de twee uitersten aangeven

¹ Dit artikel is een bewerking van het openingscollege aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven-Heverlee, gehouden op 2 oktober 2006. Vgl. ook Excurs 9, 'Israëls omgang met vreemdelingen', in: M.J. Paul, G. van den Brink, J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Jozua – 1 Samuël*, Studiebijbel Oude Testament, deel 3, Veenendaal 2006, 1008-1018.

van de houding van de Israëlieten ten opzichte van de buitenlanders.² In dit artikel komt de vraag aan de orde of deze benaderingen inhoudelijk tegengesteld zijn, of dat ze verklaarbaar zijn in het geheel van de godsdienst en geschiedenis van Israël. Daarbij moet ik mij beperken en geef vooral aandacht aan de geschiedenissen en wetgeving in het begin van de Bijbel, tot aan de monarchie van David. Daar komt ook de vraag naar de raszuiverheid van de Israëlieten aan de orde. Na het onderzoek of de genoemde houdingen in bepaalde opzichten verklaarbaar zijn, komt het verschil in karakter van de voorschriften naar voren. Tot slot wil ik enkele aandachtspunten noemen waarbij de lijnen van het Oude Testament doorgetrokken kunnen worden naar onze tijd.

De problemen die rijzen ten aanzien van de omgang met vreemdelingen kunnen geïllustreerd worden aan de hand van enige recente publicaties. Vorig jaar schreef S. Janse over het geweld in de Bijbel, onder andere over de opdracht de Kanaänieten uit te roeien: ‘God wil niet dat stadsbevolkingen en stammen massaal afgeslacht worden, soms inclusief bejaarden, vrouwen en kinderen. Ook Israël, het ‘uitverkoren volk’ kan daartoe niet geroepen zijn. Als sommige schrijvers van oudtestamentische teksten dat zo hebben voorgesteld, hebben ze hun eigen kleinschalige gedachten vermengd met wat ze van God en zijn heilsplan hadden ontdekt.’³

Een andere benadering is te vinden bij S. Riecker, die promoveerde op een studie over de betekenis van Israël als priestervolk voor de andere volken.⁴ In zijn werk komen alleen de positieve aspecten van Israëls houding ten opzichte van de andere volken naar voren. Maar kunnen we de ‘negatieve’ teksten over de omgang met anderen negeren? In Duitsland komt er de laatste jaren steeds meer aandacht voor de these van J. Assmann, dat het monotheïsme als zodanig onverdraagzaamheid en geweld inhoudt.⁵ Hij selecteert uit het Oude Testament vooral de geweldsteksten en laat de samenhangen buiten beschouwing. Tegen deze achtergrond is in dit artikel gekozen voor het brede spectrum: van ban tot barmhartigheid.⁶

-
- 2 Hier wordt de aanduiding *geer* gebruikt, een benaming voor een vreemdeling die zich gevestigd heeft en lange tijd verblijf houdt in een bepaald gebied. Er is veel overeenkomst met ons begrip ‘immigrant’. Vaak staat het woord parallel met *tosjaav*, dat de betekenis ‘bijwoner’ heeft (Gen. 23:4; Lev. 25:35). De rondreizende buitenlander, bijvoorbeeld een koopman, wordt aangeduid met het woord *nochri*.
 - 3 S. Janse, *De tegenstem van Jezus. Over geweld in het Nieuwe Testament*, Zoetermeer 2006, 23-24.
 - 4 S. Riecker, *Ein Priestervolk für alle Völker. Der Segensauftrag Israëls für alle Nationen in der Tora und den Vorderen Propheten*, diss. ETF, Leuven 2006.
 - 5 Bijv. J. Assmann, *Die Mosaïsche Unterscheidung. Oder der Preis des Monotheismus*, München, Wien 2003.
 - 6 In onze westerse maatschappij verschijnen steeds meer theologische studies over de omgang met vreemdelingen. Vanuit het Franse taalgebied is een recente bundel J. Riaud (ed.), *L'étranger dans la Bible et ses lectures*, Paris 2007.

2. De Israëlieten als vreemdelingen in Kanaän en Egypte

2.1 *Ervaringen van de aartsvaders en hun kinderen*

Te midden van de volkenwereld die in Genesis 10 beschreven staat, riep God Abram om een nieuw en apart volk te vormen (Gen. 11-12). Deze stamvader kwam in het land Kanaän en was daar lange tijd een vreemdeling. Zijn nageslacht zou het land Kanaän krijgen, maar dat wordt nog wel aangeduid als ‘het land van uw vreemdelingschappen’ (Gen. 17:8). Op den duur kocht hij in het beloofde land een graf van de Hethieten, waarbij hij uitsprak: ‘Een vreemdeling en bijwoner ben ik bij u’ (Gen. 23:3). Zijn zoon Isaak en kleinzoon Jakob waren eveneens vreemdelingen in dit land. Jakob verbleef lange tijd als vreemdeling in Charan, bij zijn oom Laban. Na terugkeer in Kanaän ging hij na verloop van tijd naar Egypte, waar zijn zoon Jozef onderkoning was geworden. Daar was zijn nageslacht lange tijd vreemdeling, tot de tijd van de uittocht onder Mozes. Deze leider kreeg een zoon en noemde hem Gersom, en verklaarde daarbij: ‘Ik ben een vreemdeling geworden in een vreemd land’ (Ex. 2:22).

Dit verblijf in den vreemde wordt later in de wetgeving aangehaald, bijvoorbeeld in de bepaling ‘U zult ook de vreemdeling geen overlast doen, noch hem onderdrukken, want u bent vreemdelingen geweest in Egypte’ (Ex. 22:21). Als ‘ervaringsdeskundigen’ weten de Israëlieten wat het is om vreemdeling te zijn en dat moet hun houding tegenover andere vreemdelingen bepalen.

2.2 *De aard van de vreemdelingschap*

Het karakter of de aard van de vreemdelingschap is nogal verschillend geweest in de loop van de tijd. De aartsvaders waren schatrijke vreemdelingen, zoals blijkt uit hun bezittingen. Abram kon beschikken over een leger van 318 man (Gen. 14:14), en het was niet nodig ook maar iets van de bezittingen van de koning van Sodom aan te nemen (14:23). In een tijd waarin nog maar weinig kamelen gehouden werden, had Abraham er al minstens tien. Daarmee werd zijn oudste knecht op weg gestuurd om een vrouw te halen voor Isaak. Dit en de grote geschenken die in dit hoofdstuk genoemd worden, geven aan hoe rijk Abraham was (24:10,22,35). Toen hij later een graf kocht, was de prijs van vierhonderd sikkels zilver geen probleem voor hem (Gen. 23:16).⁷ Als de Hethieten hem aanspreken bij de onderhandelingen over dit graf gebruiken zij de titel ‘machtige prins’, ook wel vertaald als ‘vorst Gods’ (vs. 6). Dat is niet slechts beleefdheid, want er is alle reden Abraham tot de rijke aristocratie te rekenen. Toch moet hij met de stadsraad onderhandelen en niet slechts met de eigenaar, want als vreemdeling kan hij geen onroerend goed in volle eigendom bezitten.

Ook Isaak moet tot de schatrijke bovenlaag van de maatschappij gerekend worden. Van hem staat geschreven ‘Die man werd rijk, ja gaandeweg rijker, totdat hij zeer rijk

7 Ter vergelijking: Jozef werd voor twintig zilverlingen verkocht (Gen. 37:28). De waarde van een volwassen man en vrouw in Israël bij een gelofte wordt in Lev. 27:3-4 gesteld op respectievelijk vijftig en dertig sikkels.

geworden was' (Gen. 26:13). Dat komt tot uiting in kudden kleinvee en runderen en in een talrijke slavenstoet. Deze rijkdom is zelfs bedreigend voor anderen en daarom vraagt Abimelech van Gerar hem: 'Ga van ons weg, want u bent veel machtiger geworden dan wij' (26:16). Het lijkt erop dat de gewone machtsverhoudingen teveel verstoord werden door Isaaks aanwezigheid.

Behalve kamelen bezaten de aartsvaders ook ezels. Dat blijkt uit de geschenken van de farao (12:16) en uit Jakobs verzoeningsgeschenk voor Esau (32:15). Vooral de laatste opsomming is indrukwekkend: dertig kamelen met veulens en in totaal dertig ezels. Door deze dieren waren transporten van goederen over lange afstanden mogelijk. Het is aannemelijk dat de aartsvaders internationaal handel dreven en zo ook aan veel van hun rijkdom kwamen. De terloopse vermelding van 'sikkels zilver, gangbaar bij de koopman' (23:16) bevat vermoedelijk ook een aanwijzing van hun beroep.⁸ Zij zullen behoord hebben tot de internationale handelaren waarover wij langzamerhand meer te weten zijn gekomen. Dergelijke handelaren worden in de Codex van Hammurabi *tamkarum* genoemd. Die legden zich zowel toe op de internationale handel als op grondbezit. De bijbelse beschrijving van de patriarchen als rijke land- en veeteeltnomaden die reisden tussen Mesopotamië, Kanaän en Egypte, komt goed overeen met de archeologische gegevens zoals die ook uit Mari bekend zijn.⁹ De tegenstelling tussen zwervende nomaden en een gevestigde landbouwbevolking is hier onjuist. Hetzelfde geldt voor de aartsvaders, die volop reisden, maar uitzagen naar het bezit van het land Kanaän. Ook is vermeldenswaard dat Isaak de akkerbouw beoefende. Hij zaaide en oogstte honderdvoudig (Gen. 26:12).

Er zijn dus genoeg redenen om aan te nemen dat Abraham, Isaak en Jakob tot de bovenlaag van de samenleving behoorden. Dat komt ook uit in de begrafenis van Jakob. Die vond plaats met een grote en zeer plechtige rouwklacht, zeven dagen lang en met een zeer grote stoet mensen (Gen. 50:7-11). Ook al zullen hierbij de macht en invloed van Jozef meegeteld hebben, de positie van Jakob was er een van iemand die gerespecteerd werd.

De Israëlieten kregen Gosen toegewezen, een gedeelte van Egypte, waar ze niet al te veel met Egyptenaren te maken hebben, mede met het oog op het verschil in leefwijze. De Egyptenaren beschouwden schaapherders immers als een gruwel (46:34). De Israëlitische vreemdelingen mocht hun eigen identiteit behouden binnen een grotere maatschappij, waarbij ook enige afstand bewaard werd.

8 Een koopman heet een *socheer* (ook in Gen. 37:28), maar de stam ervan kan de algemenere betekenis hebben van 'rondreizen'. Dit werkwoord wordt in Gen. 34:10, 21 en 42:34 van de Israëlieten gebruikt. W.F. Albright heeft hieruit te sterke conclusies getrokken, maar de sociale context van het boek Genesis wijst wel in de richting van de internationale handel.

9 Vgl. S. Caesar, 'The Wealth and Power of the Biblical Patriarchs', *Bible and Spade* 19 (2006), 1-13.

Later, toen er een farao kwam die Jozef niet gekend heeft, vermoedelijk een farao van een andere dynastie,¹⁰ veranderde de situatie voor de Israëlieten en werden ze onderdrukt. Het is wel mogelijk dat sommige Israëlieten vrij hoge posities hadden in Egypte, omdat bijvoorbeeld de Semitische kunstenaars gewaardeerd werden, maar het volk als geheel werd als slaaf behandeld. Dit is de onderdrukking die in het boek Exodus beschreven staat.

De conclusie uit dit korte overzicht is, dat de aartsvaders als vreemdelingen een zeer hoge positie hadden in Kanaän, en dat hun macht en rijkdom soms zelfs gevreesd werden. Later werden hun nakomelingen in Egypte onderdrukt. Daar werd men vreemdeling in een situatie van verdrukking en nood.

3. Israëls houding tegenover verwante volken

De Israëlieten verschijnen tamelijk laat op het wereldtoneel. In Genesis 10 staan reeds zeventig volken beschreven voordat wij geïnformeerd worden over de roeping van Abram en over het beloofde volk. Omdat in dat hoofdstuk allerlei relaties tussen de volken genoemd worden, met name hun afstamming van Sem, Cham en Jafet, zou het kunnen zijn dat relaties tussen sommige oude volken en Israël een rol gaan spelen in het Oude Testament, maar dat is niet het geval. Er wordt bij Abram duidelijk een grens getrokken en alleen de verhouding met volken die op de een of andere manier van hem en zijn vader Terach afstammen, is belangrijk.

Abrams neef Lot is de stamvader van de Moabieten en Ammonieten (Gen. 19:30-38), twee volken die ten oosten van de Dode Zee zijn gaan wonen. Met hen kreeg Israël later vaak te maken. Abrams oudste zoon, verwekt bij Hagar, kreeg de naam Ismaël. Er stammen twaalf volken van hem af, maar die blijven in het OT bijna allemaal buiten het gezichtsveld (Gen. 25:12-18). Abram heeft ook Ketura als bijvrouw. Zij kreeg zes zonen, waarvan Midjan de bekendste is geworden, de stamvader van de Midjanieten (Gen. 25:1-

10 In de discussie over de datering van de uittocht in de 15e of 13e eeuw gaat mijn voorkeur uit naar de eerste optie. Dit gebeurt o.a. op basis van Ri. 11:26 (300 jaar) en 1 Kon. 6:1 (480 jaar; LXX 440 jaar). In dat geval is het aannemelijk dat Amenhotep II (ong. 1427-1401 v.Chr.) de farao van de uittocht was. Deze vorst is plotseling, in de kracht van zijn leven overleden (Ps. 136:15) en hij werd niet door zijn oudste, maar door een jongere zoon opgevolgd. Amenhotep behoorde tot de achttiende dynastie, en de stichter ervan heeft de Semitische Hyksos verdreven. Daaruit is ook de vijandige houding tegenover Semieten te verklaren. Van de nieuwe farao geldt dat hij 'Jozef niet gekend had' (Ex. 1:8). Vgl. Excurs 1, 'Chronologie' in: M.J. Paul, G. van den Brink, J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Genesis-Exodus*, Studiebijbel Oude Testament, deel 1, Veenendaal 2004.

3). Deze nakomelingen van Ismaël en Midjan kunnen met een latere term 'Arabieren' genoemd worden (1 Kon. 10:15; 2 Kr. 17:11), al vallen zij daar niet mee samen, evenmin als met de huidige volken die zo heten. Later vond Mozes als vluchteling uit Egypte asiel bij de Midjanieten en trouwde hij met een dochter van Jetro/Rehuël, zodat Chobab zijn zwager werd (Num. 10:29). Van deze Midjaniet Chobab stammen de Kenieten af (Ri. 4:11).

Abram, later Abraham genoemd, wilde niet dat zijn zoon Isaak trouwde met een Kanaänitische vrouw, en liet een echtgenote halen uit zijn familie, Arameeërs die in Charan bij de Eufraat woonden (Gen. 24). Isaak kreeg twee zoons, waarvan Esau de stamvader wordt van de Edomieten. Zij gingen wonen ten zuiden van de Dode Zee (Gen. 36). Elifaz, een zoon van Esau, had een bijvrouw en zij is de moeder van Amalek, naar wie de Amalekieten genoemd zijn (Gen. 36:12). De andere zoon van Isaak heet Jakob. Zijn naam wordt later gewijzigd in Israël en van hem stammen de Israëlieten af.

In de loop van de geschiedenis en ook in de wetgeving worden diverse van deze verwante volken genoemd. Wanneer de Israëlieten uit de woestijn naar het Overjordaanse trekken, mogen zij hun broeders, de Edomieten, afstammelingen van Esau, niet uitdagen tot de strijd (Deut. 2:4-5). Verder naar het noorden woonden de Moabieten, maar ook dat volk mag niet vijandig bejegend worden, omdat dit land aan de nakomelingen van Lot ten eigendom is gegeven (Deut. 2:9). Ook de Ammonieten, die nog iets noordelijker woonden, mogen niet aangevallen worden, want zij zijn immers ook nakomelingen van Lot (Deut. 2:19). De benadering van het volgende volk, de Amorieten, is anders. Dit volk, waarmee geen familierelatie is, mag aangevallen worden (Deut. 2:24-3:8). Zo werd het land van twee Amoritische koningen veroverd.

De bloedband is blijkbaar belangrijk, maar het gedrag van de volken is een tweede factor en die kan verandering in relatie tot gevolg hebben. Zo zijn de Amalekieten in de verte familie, maar hun agressieve en roofzuchtige optreden tegenover Israël zorgt ervoor dat zij als volk uitgeroeid moeten worden. Moab en Ammon mogen dan niet vijandig bejegend worden door de Israëlieten, het feit dat zij de Israëlieten niet van voedsel en drinken hebben voorzien, zelfs niet tegen betaling, blijft hun aangerekend. In de wetgeving staat dat Ammonieten en Moabieten tot in het tiende geslacht niet in de gemeente van de Here mogen komen. Dat is omdat zij Israël niet van eten hebben voorzien en omdat zij Bileam de zoon van Beor gehuurd hebben om dat volk te vervloeken (Deut. 23:4). Voor de Edomiet geldt echter, dat hij niet verafschuwd mag worden, want 'hij is uw broeder'.

Er is geen enkele bloedband met de Egyptenaren, Filistijnen en Kanaänieten, maar ook daar speelt gedrag een rol, want in dezelfde passage van de wetgeving staat dat de Egyptenaren niet verafschuwd mogen worden, omdat de Israëlieten vreemdeling zijn geweest in hun land. In beide gevallen, die van de Edomieten en Egyptenaren, geldt de regel dat de kinderen in het derde geslacht toegang krijgen tot de gemeente (Deut. 23:7-8). Ze worden dus gunstiger behandeld dan de Ammonieten en Moabieten. Blijkbaar is zowel familierelatie als gedrag van belang voor de relatie tussen Israël en die volken.

4. Israëls houding tegenover de Kanaänieten: de ban

4.1 De toewijzing van Kanaän

Toen Abram als vreemdeling in Kanaän verbleef, kreeg hij te horen dat zijn nageslacht dat land als blijvend bezit zou ontvangen (Gen. 12:5-7; 13:14-17). Later volgde de boodschap dat dit nog niet direct het geval zal zijn, want zijn nageslacht is eerst nog lange tijd vreemdeling in een ander land en zal zelfs onderdrukt worden. Maar het vierde geslacht zal terugkeren. Eerder is de maat van de ongerechtigheid van de Amorieten niet vol (Gen. 15:16).

‘Amorieten’ is hier een algemene term voor de bevolking van Kanaän. Deze uitspraak houdt in, dat de intocht van de Israëlieten als een goddelijk oordeel over de ongerechtigheid van de bewoners voltrokken wordt. God beoordeelt als de Schepper van hemel en aarde alle volken (vgl. Rom. 1:18-32). De Amorieten zullen voortgaan met zondigen tot hun schuld volkomen is, zodat de door God gestelde grens bereikt wordt. In het boek Leviticus worden concreet de Molochdienst en veel seksuele onbetamelikheden genoemd als aanleiding voor Gods strafuitoefening (Lev. 18:27-28; 20:23). Vanaf dat stadium kan God hen, zonder onrechtvaardig te worden, uit Kanaän verdrijven. Het land Kanaän spuwt volgens de genoemde teksten zijn inwoners uit. De nakomelingen van Abraham ontvangen het land dus niet als rechthebbenden, maar als een genadegave. Zij ontvangen dit land op de condities van het verbond; als zij dit overtreden staat hun hetzelfde lot te wachten. Dat komt ook naar voren in de passages over zegen en vloek. De Israëlieten zullen Gods zegen ervaren en in het land Kanaän mogen blijven leven als ze gehoorzamen, maar bij ongehoorzaamheid worden ze uit het land verdreven (Lev. 26:33-39, Deut. 28:63-68), al is daarna bekering en terugkeer mogelijk (Deut. 30:1-3).

4.2 De ban - vernietiging

De Israëlieten moeten de Kanaänieten met de ban slaan. De ban is hier geen verdrijving, zoals in het woord ‘verbanning’ doorklinkt, maar vernietiging. Deze komt niet voort uit wraak of begeerte, maar berust op een goddelijk bevel, en kan in verschillende graden worden voltrokken. De strengste maatregel is de totale vernietiging van alle mensen, vee en goederen en wordt bijvoorbeeld op Jericho toegepast (Joz. 6:17-19; vgl. ook Deut. 13:15-17 en 1 Sam. 15:3). Het is ook mogelijk dat alleen de mensen gedood worden, maar dat de Israëlieten het vee en de bezittingen meenemen (Deut. 2:34-35; 3:6-7). De minst zware vorm, voor de Israëlieten slechts buiten Kanaän van toepassing, is dat alleen de mannen gedood worden (Deut. 20:13-15).

Diverse hedendaagse bijbeluitleggers laten zich hierover kritisch uit en veroordelen de vernietiging van andere volken en hun cultusvoorwerpen. C.J. Labuschagne schrijft zelfs: ‘Het doodwensen van andere volken is theologisch gezien een bedenkelijk middel, dat nooit het doel, het zuiver houden en bewaren van de eigen identiteit, kan heiligen’.¹¹

11 C.J. Labuschagne, *Deuteronomium*, deel 1B, Nijkerk 1987, 112.

Volgens sommige verklaarders valt het wel mee omdat Deuteronomium pas in de tijd van de koningen geschreven is, en het boek Jozua nog later, zodat dit voorschrift nooit in praktijk gebracht is; het zou meer symbolisch bedoeld zijn.¹² Maar als we aannemen dat Mozes deze goddelijke opdracht heeft gegeven en Jozua die ten uitvoer heeft gebracht,¹³ moeten we uitgaan van de realiteit van dit geweld.¹⁴

4.3 Godsdienstige achtergronden

Om dit bevel tot uitroeiing te begrijpen, kunnen we niet uitgaan van relaties tussen mensen of volken onderling, maar alleen van Gods oordeel over de zonden van volken.¹⁵ De Israëlieten mogen niet zelf bepalen welke volken zij sparen en welke niet. Het strafgericht over de Kanaänieten staat vermeld in de genoemde teksten in Genesis en Leviticus. Dit staat ook in het verlengde van de vervloeking die Noach uitsprak over Kanaän (Gen. 9:25). De Edomieten en Moabieten moeten echter gespaard blijven. Daarom is het onjuist in het algemeen te spreken over ‘het doodwensen van andere volken’. Hoewel soms het motief van afzondering gebruikt wordt, zodat de volken geen verleiding kunnen uitoefenen, is dit niet de enige reden. De praktijken van de volken in Kanaän worden een gruwel genoemd waarover het oordeel van God komt. Voor de uitvoer van dit oordeel gebruikt Hij hier zijn volk Israël. Maar Israël staat niet boven de wet en zal zelf ook gestraft worden wanneer het dezelfde zonden bedrijft. In Deuteronomium 13:15-16 wordt de zwaarste vorm van ban geëist ten opzichte van een afvallige Israëlitische stad. Het boek Habakuk vermeldt dat de Chaldeeën Gods middel zijn om het zondige Israël straffen. Het optreden van Israël bij de intocht in Kanaän valt daarom te vergelijken met de zondvloed waardoor de zondaren gestraft worden, met de straf over de goddeloze steden Sodom en Gomorra en ook met de ballingschap.

Voor ons druist dit doden van de Kanaänieten in tegen het volkenrecht, maar een oorlog was voor Israël en voor de andere volken in die tijd niet zomaar een kwestie van politiek, maar evenzeer van godsdienst, terwijl bij ons die benaderingen uit elkaar zijn gegroeid.

12 Bijv. K.A.D. Smelik, *Een tijd van oorlog, een tijd van vrede. Bezetting en bevrijding in de Bijbel*, Zoetermeer 2005. Hij leest veel gewelddadige passages tegen de achtergrond van de ballingschap, een situatie waarin Israël zelf slachtoffer was en geen geweld meer kon uitoefenen. Vgl. p. 23, 87, 115, 210.

13 Zie mijn *Het Archimedisch punt van de Pentateuchkritiek*, 's-Gravenhage 1988.

14 Al heeft Israël dit niet in praktijk gebracht naar alle Kanaänieten, zie Ri. 1. Het boek Jozua legt de nadruk op enige beslissende veldslagen, zodat de kracht van de Kanaänieten is gebroken, maar uit diverse passages is duidelijk dat Israël toen slechts een beperkt grondgebied had en dat de stammen de opdracht tot vernietiging nog verder moeten uitvoeren (bijv. Joz. 18:3 en 23:5).

15 Voor diverse christelijke meningen over de uitroeiing, zie C.S. Cowles, E.H. Merrill, D.L. Gard and T. Longman, *Show Them No Mercy. Four views on God and Canaanite genocide*, Grand Rapids 2003.

Wat met de ban getroffen werd, werd gewijd aan God. Omdat de godsdienstige aspecten bovenaan staan, en het oefenen van gerechtigheid belangrijker is dan het behalen van buit, zijn de toenmalige (wrede) oorlogen in sommige opzichten beter te verantwoorden volgens godsdienstige normen dan diverse oorlogen in onze tijd, ook al wordt nu meer rekening gehouden met ‘mensenrechten’. Tevens moeten we beseffen dat de ban in Israël nooit een algemene opdracht geweest is de gehele heidense, ongelovige wereld voor God te veroveren en alle heidenen uit te roeien. Hier ligt een groot verschil met de *jihad* in de Islam, waarmee volgens diverse islamstromingen een gewelddadige uitbreiding van het geloof bedoeld kan zijn.¹⁶

Het is mogelijk nog een stap verder te gaan in een poging dit volksgericht te begrijpen. In Deuteronomium 18 worden allerlei vormen van occulte praktijken genoemd, zoals waarzeggerij en het oproepen van geesten. Deze zaken zijn voor Israël volstrekt verboden: ‘Want ieder die deze dingen doet, is de HERE een gruwel, en ter wille van deze gruwelen drijft de HERE, uw God, hen voor u weg’ (vgl. ook 20:18). Deze praktijken om in contact te komen met de geestelijke wereld worden uiterst serieus genomen. Er is een geestelijke wereld, die niet met God te maken heeft. De Bijbel geeft aanwijzingen dat de afgodsbeelden niet slechts van hout en steen zijn, maar dat er geestelijke krachten achter schuilgaan (vgl. Ps. 82, Dan. 10; 1 Kor. 10:20). Wanneer de afgodendienst van de Kanaänieten niet slechts een afwijking is van de ware godsdienst, maar in feite een verering van demonische machten, zijn de volstrekte tegenstelling en de vernietigende straf beter te begrijpen.¹⁷

Het Oude Testament kent veel geweld, en het Hebreeuwse woord hiervoor, *chamas* (Gen. 49:5), is tegenwoordig maar al te bekend. In de literatuur van de wereld rondom Israël komen we talloze scènes en beschrijvingen tegen, waarin het geweld verheerlijkt wordt. Heroïsche vorsten bewijzen hun kunnen door niets en niemand ontziend machtsmisbruik, en dwingen daarmee respect af. De atmosfeer in het Oude Testament is geheel anders, want geweld wordt daar nooit verheerlijkt. Hoeveel rechtvaardige oorlogen David ook gevoerd heeft, hij mag de tempel niet bouwen, omdat hij een man is van de strijd, van het bloed. Deze beoordeling is ongekend in de wereld van het oude Nabije Oosten.

16 *Jihad* wordt wel de ‘zesde zuil’ genoemd van de islam. Het woord is afgeleid van de Arabische stam j-h-d, wat ‘zware, onzelfzuchtige inspanning voor het geloof’ betekent. Er zijn verschillende definities in omloop, van vredelievend (‘zelfverdediging’ of ‘strijd tegen het kwaad in de eigen ziel’) tot oorlogszuchtig. In de tijd van Mohammed gold in ieder geval de laatste interpretatie en deze is de laatste decennia volop onder de aandacht gebracht door de radicale moslims. Het begrip wordt vaak gebruikt als synoniem voor ‘heilige oorlog’. Vgl. D. Brown, *A New Introduction to Islam*, Malden 2004.

17 Vgl. Excurs 5, ‘De godsdienst van de Kanaänieten’, par. 6 in *Bijbelcommentaar Jozua – 2 Samuël*, Studiebijbel, deel 3.

De God van Israël handelt soms zeer streng, maar nooit willekeurig en onberekenbaar, zoals in menige literaire tekst over de goden uit de wereld rondom Israël. Hij is de Heilige en zijn geweld dient hoge doelen. Dit is ook tot troost van de gelovigen.

Van belang is ook dat de opdracht tot doden van de Kanaänieten slechts eenmalig is, namelijk bij de intocht in het beloofde land. Eventueel kan nog gewezen worden op Sauls opdracht de Amalekieten om te brengen, eveneens als straf voor hun zonden (1 Sam. 15). Deze periode van geweld en van uitoefening van de ban is echter tijdelijk. Wanneer het volk eenmaal veilig woont in het land Kanaän en het koningschap gevestigd is, is deze periode voorbij. Dan valt de nadruk op de positieve omgang met de vreemdelingen. Vanuit dit perspectief is het niet nodig om met Janse de opdracht tot vernietiging te zien als 'kleinmenselijke gedachten'.¹⁸

In het Nieuwe Testament liggen er andere accenten in het omgaan met andere volken: daar worden geen machtsmiddelen meer gebruikt om mensen uit te roeien, maar moet de vreemdelingschap in deze wereld in praktijk gebracht worden.¹⁹ Het kwade moet wel degelijk bestreden en buiten de gemeente gehouden worden door middel van de tucht, maar de gemeente van Christus wordt niet gebruikt om goddelijke oordelen uit te voeren. De nadruk ligt op het behoud van mensen en de wereldwijde verkondiging van het

18 De benadering van Janse heeft ingrijpende consequenties, want de vraag rijst of niet slechts het doden van de Kanaänieten, maar ook de verovering van het land Kanaän een kleinmenselijke gedachte is. Was het Gods bedoeling wel dat Israël in dit land zou wonen? De visie van Janse hangt samen met zijn bijbelbeschouwing en daarvan noem ik de volgende aspecten (p. 18-19): a. Een groot deel van de boeken Jozua, Samuël en Koningen is na de verwoesting van Jeruzalem geschreven (dus in of na de Babylonische ballingschap). b. De geweldteksten zijn volgens Janse een terugprojectie van wat Israël in de ballingschap heeft ervaren. c. De geschiedschrijving van Israël is profetische, d.w.z. geen modern wetenschappelijke geschiedschrijving. Dat betekent volgens hem, dat er een tegenstrijdigheid is tussen Jozua en Richteren. Immers, in Jozua wordt het zo voorgesteld dat het land Kanaän in een paar grote veldtochten veroverd is. In de boeken Richteren en Samuël blijkt dat Israël pas geleidelijk het land veroverd heeft. Dat betekent dat het geweld veel minder grootschalig is geweest dan het boek Jozua suggereert. Als reactie op dit standpunt wil ik het volgende naar voren brengen. a. Er zijn veel argumenten voor een vroegere datering van de eerste twee bijbelboeken. b. Terugprojectie is om diverse redenen onwaarschijnlijk. Het geweld dat toen ervaren werd, was afkomstig van de Assyriërs en Babyloniërs. Waarom moest dat teruggeprojecteerd worden op de Kanaänieten? En wel uitsluitend op de Kanaänieten? c. De typering van de geschiedschrijving is blijkbaar 'profetisch' of 'modern wetenschappelijk'. Maar deze beide typering doen geen recht aan de geschiedschrijving in Jozua en de volgende boeken. Die geschiedschrijving kan zowel gebaseerd zijn op feitelijke gebeurtenissen, als sterk gekleurd zijn door de doelstelling van de bijbelboeken. Voor een verdere discussie met Janse, zie H.G.L. Peels, *God en geweld in het Oude Testament*, Apeldoornse Studies, Apeldoorn 2007.

19 Een passage als Joh. 17:14-15 schetst de spanning: christenen zijn in deze wereld, maar zij zijn niet van/uit deze wereld.

Evangelie. De Bergrede roept de gelovigen op vredestichters te zijn (Mat. 5:9). Daar liggen behoorlijke verschillen tussen Oude en Nieuwe Testament.

Toch spreekt ook het Nieuwe Testament over Gods heiligheid en zijn toorn over de zonde. De straf kan uitgesteld worden, maar het eindgericht komt en dan zal God afrekenen met alle goddeloosheid. Het boek Openbaring geeft veel voorbeelden van straffen, al worden ze daar niet door medemensen, maar door engelen voltrokken. Daarom kunnen we geen grote tegenstelling maken tussen Oude en Nieuwe Testament als het gaat over Gods gericht over de zonde.²⁰

5. De vreemdelingen in Israëls wetgeving

In vergelijking met de wetgeving van de buurvolken,²¹ valt het op dat de vreemdelingen ongekend vaak genoemd worden in de verbondsbepalingen van Israël. Er zijn verschillende terreinen waarop de Israëlitische wetgeving ingaat.²²

5.1 Economie

Wanneer de Israëlieten de oogst van hun land binnenhalen, moeten zij een rand laten staan voor de armen en de vreemdelingen. Ook in de wijngaard moeten zij wat overlatten (Lev. 19:9-10; 23:22; Deut. 24:19-22). Eens in de drie jaar zijn de tienden voor kwetsbare bevolkingsgroepen (Deut. 14:28-29; 26:12). De behoeftige dagloner mag niet hard behandeld worden en hij moet op tijd zijn dagelijkse loon uitbetaald krijgen (24:14-15). In deze bepalingen wordt de vreemdeling gelijk behandeld met de Israëlieten. Een onderscheid komt naar voren in Deuteronomium 15:3, waar vermeld staat dat een (rondtrekkende) buitenlander tot betaling gedwongen mag worden. Ook mag van zo'n buitenlander (bijvoorbeeld een handelaar) rente gevraagd worden (23:20), terwijl dat niet het geval is bij de verarmde inwonende vreemdeling (Lev. 25:36-37). De wetgeving gaat meestal uit van behoeftige vreemdelingen, maar in Leviticus 25:47 staat een situatie beschreven waarin het vermogen van een vreemdeling of bijwoner toeneemt, terwijl een Israëliet verarmt en zich aan hem verkoopt.

20 Janse verdedigt in zijn genoemde boek de stelling dat het godsbeeld van het NT net zo gewelddadig is als van het OT en de Koran, maar nergens wordt door evangelisten en apostelen opgeroepen tot geweld om het geloof in de Messias Jezus te verbreiden of het Koninkrijk van God te realiseren. Dat moet te maken hebben met de geestelijke nalatenschap, de tegenstem van Jezus.

21 Vgl. R. Westbrook (ed.), *A History of Ancient Near Eastern Law*, 2 volumes, Leiden 2003, spec. 36-37, 377, 723 en 1002. Zie ook J.E.R. Kidd, *Alterity and Identity in Israel. The ger in the Old Testament*, BZAW, Berlin 1999.

22 Vgl. M. Zehnder, *Umgang mit Fremden in Israel und Assyrien. Ein Beitrag zur Anthropologie des 'Fremden' im Licht antiker Quellen*, BWANT, Stuttgart 2005, spec. 326 en 357.

5.2 *Rechtspraak*

Leviticus 24 bespreekt de evenredige vergelding die in de rechtspraak gehanteerd moet worden: breuk voor breuk, oog voor oog, tand voor tand. Tevens geldt de doodstraf voor hen die een ander doodslaan. De algemene regel is dat de vreemdeling op dezelfde manier berecht moet worden als de geboren Israëliet (vs. 17-22). De vrijsteden, ter bescherming van de onschuldige doodslager, zijn ook bestemd voor de vreemdelingen (Num. 35:15; Joz. 20:9). De rechters moeten ook de geschillen van en met de vreemdelingen rechtvaardig beoordelen (Deut. 1:16-17). Het recht van de vreemdeling mag niet gebogen worden (24:17; 27:19).

5.3 *Seksuele ethiek*

In Leviticus 18 staan veel bepalingen over seksuele relaties tussen mensen. De verhoudingen tussen de geslachten gelden ook voor de vreemdelingen en het is allen verboden mee te doen met de gewoonten van de verdreven Kanaänieten (vs. 26). Een huwelijk met buitenlanders is niet altijd verboden (zie Deut. 21:10-14), maar die mogen geen inwoners van Kanaän zijn.²³

5.4 *Cultus*

De vreemdeling moet de wekelijkse rustdag, de sabbat, houden (Ex. 20:10; Deut. 5:14). Op die dag kan hij adem scheppen (Ex. 23:12). Bij de feestdagen is het van belang, dat een vreemdeling niet van het Pascha mag eten, tenzij hij besneden is. In geen geval mag hij iets ongezuurds eten in die zeven dagen (Ex. 12:19,43-49; Num. 9:14). Op de Grote Verzoendag mag geen werk verricht worden (Lev. 16:29). Bij de drie grote feesten, die gevierd worden 'op de plaats die de HERE uw God verkiezen zal', mogen ook de vreemdelingen delen in de vreugde (Deut. 16:11,14).

Vreemdelingen konden offers brengen; in de woestijntijd moesten zij dat volgens Leviticus 17:8-9 dan wel bij de ingang van de tabernakel doen. Bij overtreding geldt de doodstraf, die ook van toepassing is wanneer men bloed eet (vs. 10-14). Wanneer iemand een gestorven of verscheurd dier eet, is een reinigingsceremonie nodig (vs. 15). Een onderscheid komt naar voren in Deuteronomium 14:21. Daar wordt aan de Israëlieten verboden aas te eten, maar men mag het wel aan de inwonende vreemdeling geven of aan een doortrekkende buitenlander verkopen.

De offerwetgeving voor de Israëlieten geldt ook voor de vreemdelingen (Num. 15:14-16). Voor beide groepen is vergeving van onopzettelijke zonden mogelijk, maar opzettelijke lasteraars moeten worden gedood (15:22-31). Wanneer een rode vaars geof-

23 De maatregelen in de tijd van Ezra en Nehemia zijn scherper dan in Deuteronomium vermeld staan en betreffen niet alleen de volken van het land Kanaän maar ook de Ammonieten, Moabieten en Egyptenaren (Ezra 9:1). Het verschil kan verklaard worden uit het algehele verval in de godsdienstige situatie in later tijd. Na de ballingschap is het geestelijke voortbestaan van het volk in het geding en dat vereist drastischer maatregelen.

ferd wordt, zal de persoon die de as verzamelt en wegbrengt (een Israëliet of vreemdeling), onrein zijn tot de avond (19:9-10).

Het is volstrekt verboden kinderen aan de Moloch te geven (Lev. 20:2). Wanneer men een offer aan de Here brengt, mogen alleen gave dieren gebruikt worden (22:17-25). Een Israëliet en een vreemdeling mogen nooit de Naam van de HERE lasteren, en bij overtreding geldt de doodstraf (24:16).

Toen Mozes het verbond vernieuwde in het land Moab, gaf hij aan dat ook de vreemdelingen voor het aangezicht van de HERE staan en toetreden tot het verbond (Deut. 29:10-15). Hij gebod dat de wet eens in de zeven jaar op het Loofhuttenfeest voorgelezen zou worden. Ook de vreemdelingen moeten dan samengeroepen worden, 'opdat zij ernaar horen en de HERE, uw God, leren vrezen en al de woorden van deze wet naarstig onderhouden' (31:9-13).

Er zijn dus veel bepalingen waarin de vreemdelingen gelijke of bijna gelijke rechten krijgen als de Israëlieten. De eredienst van de God van Israël staat voor een groot deel open voor de vreemdelingen.²⁴ Het spreekt vanzelf dat een vereerder van andere goden mogelijk weinig behoefte had hieraan deel te nemen, maar de principiële openheid is van belang.

Er zijn echter ook veel beperkingen waaraan de vreemdeling in godsdienstig opzicht is onderworpen en verplichtingen waaraan hij moet voldoen, want hij woont in een land en bij een volk die de HERE toegewijd zijn.

5.5 Gezindheid en houding ten opzichte van vreemden

De Israëlieten worden meermalen herinnerd aan hun eigen verleden. Ze mogen een vreemdeling niet verdrukken of benauwen, omdat ze zelf vreemdelingen zijn geweest in Egypte en hun gemoedsgesteldheid kennen (Ex. 22:20[V21]; 23:9). Dat motief keert terug in Leviticus 19, waar aangedrongen wordt op een gelijke behandeling: 'Als een onder u geboren Israëliet zal de vreemdeling, die bij u verblijft, voor u gelden'. De grondhouding is zelfs: 'U zult hem liefhebben als uzelf' (vs. 33-35). In Deuteronomium 10 is sprake van Gods onpartijdigheid en van zijn liefde voor de vreemdeling, door hem brood en kleding te geven. 'Daarom zult u de vreemdeling liefde bewijzen, want u bent vreemdelingen geweest in het land Egypte' (vs. 18-19). Deze wetten worden gegeven met motiverende zinnen, maar strafbepalingen ontbreken. Een innerlijke houding met de bijbehorende concrete daden is moeilijk af te dwingen.

5.6 Conclusie

De bovenstaande wetgeving in Israël is gericht op bescherming en hulp van de zwakken, waartoe ook de verblijfhoudende vreemdelingen gerekend worden. Zij delen in allerlei economische voorrechten en staan onder wettelijke bescherming. Ook is er toegang tot een groot deel van de eredienst. De tientallen vermeldingen van vreemdelingen in de

²⁴ Voor de toetreding tot de gemeente, beschreven in Deut. 23:2-9, zie boven, par. 3.

wetten is niet vanzelfsprekend en staat in opvallende tegenstelling tot de verhoudingen in andere landen.²⁵ Dit zal te maken hebben met het feit dat leden van andere volken als medeschepselen van God gezien worden en niet als barbaren of als een minderwaardig soort mensen.²⁶

De vreemdeling heeft ook verplichtingen. Hij hoort tot op zekere hoogte tot het verbond van God met Israël, en dat brengt consequenties mee voor zijn leven. Hij mag in geen geval ingaan tegen de eredienst van de God van Israël. Er is vrijheid om te leven, maar geen volledige vrijheid de eigen godsdienst uit te oefenen. Hij moet zelfs bepaalde delen van Gods wetgeving aan Israël in praktijk brengen. Hoe multicultureel en multiraciaal de samenleving ook kan zijn, de dienst aan de God van Israël en de bijbehorende leefwijze staan niet ter discussie.

6. De vreemdelingen in de vroege geschiedenis van Israël (van Abram tot David)

De vraag kan gesteld worden, wie in Israël als vreemde beschouwd werd. Speelt de afstamming of de bloedzuiverheid daarin de hoofdrol? We krijgen de indruk dat men vrij ruim omging met de vaststelling wie tot het volk behoorde.

6.1 Vreemdelingen in de vroegste geschiedenis

Toen Abram ten strijde trok, waren er maar liefst 318 geoefende mannen, geboren in zijn huis, die de achtervolging inzetten (Gen. 14:14). Vervolgens kreeg hij in Genesis 17 de opdracht iedere man te besnijden, zowel die in zijn huis geboren is als die van een vreemdeling gekocht is (Gen. 17:12-13). Het valt te verwachten dat toen enige honderden mannen besneden zijn. Het gevolg is wel dat deze mannen (en hun gezinnen) tot de godsdienstige gemeenschap gerekend moeten worden. Hier blijkt dat niet de raszuiverheid, maar de besnijdenis als godsdienstige handeling doorslaggevend is.

Verderop in Genesis valt het op dat Isaak en Jakob trouwen met vrouwen van Aramese afkomst, uit Paddan-Aram, uit familie van Abraham.

Later, bij de uittocht uit Egypte, zijn het niet alleen Israëlieten die wegtrekken, maar is er ook 'een menigte van allerlei slag' (Ex. 12:38).²⁷ Het is mogelijk dat het mensen

25 Riecker, *Ein Priestervolk*, 326. Assyrië voerde een imperialistische expansiepolitiek en beschrijft in de wetgeving voornamelijk vreemden die in oorlogstijd onderworpen zijn. Overigens kan het ontbreken van een aparte rechtsstatus voor vreemdelingen zowel wijzen op rechteloosheid als op een snelle integratie met rechtsgelijkheid ten opzichte van de bevolking. Het laatste zal vooral voor de tweede en derde generatie van toepassing zijn geweest.

26 Zehnder, *Umgang mit Fremden*, 546, 554.

27 Het weinig voorkomende woord 'ereb is het beste te vertalen als 'menggroep', aangezien het is afgeleid van een werkwoord dat 'vermengen' betekent. Het duidt bij de profeet Jeremia mensen aan die niet tot de autochtone bevolking van het land horen (Jer. 5:19; 50:37).

betreft die via een huwelijk verbonden zijn met de Israëlieten²⁸ of slaven van een andere afkomst. In Exodus 3:22 is sprake van vreemden in de huishoudens van de Israëlieten, en dat in een tijd waarin zij zelf nog slaven zijn! Vermoedelijk moeten wij aan deze mensen denken wanneer in Numeri 11:4 wordt gesproken over 'het samenraapsel' dat zich onder Israël bevindt en zijn ongenoegen uit.²⁹

Door de huwelijken komt er heel wat 'vreemd bloed' in het volk. Mozes is gehuwd met Zippora, een Midjanitische, en ook met een Kuschitische vrouw (Num. 12:1). Mozes vroeg zijn Midjanitische zwager Chobab om mee te trekken met het volk. Het lijkt erop dat hij hiermee heeft ingestemd, en zo werden de Kenieten min of meer in het volk Israël opgenomen.³⁰

In de wetgeving is het verboden te trouwen met een Kanaänitische vrouw, maar dat geldt niet voor de andere volken. Daarom regelt Deuteronomium 21 het huwelijk met een vrouw die krijgsgevangen genomen is tijdens een oorlog met een ander volk. Uitzondering op de regel ten aanzien van de Kanaänieten vormen Rachab en haar familie, gered uit Jericho. Vermoedelijk zijn de Gibeonieten op den duur opgenomen in Israël. Het lijkt er ook op dat Israël meer dan eens huwelijksbanden heeft aangeknoopt met de Kanaänieten die niet uitgeroeid werden, maar in diverse delen van het land bleven wonen. In het boek Richteren wordt Samgar, de zoon van Anat, genoemd als iemand die Israël bevrijdde. Hij is vermoedelijk van buitenlandse afkomst (Ri. 3:31).

6.2 *Vreemdelingen in de boeken Samuël*

In de tijd van de eerste koningen van Israël zijn er verrassend veel vreemdelingen aanwezig. Het begint al met Doëg, de Edomiet, die zelfs gesignaleerd wordt bij de tabernakel (1 Sam. 21-22). Tijdens de zwerftochten van David bevindt zich de Hethiet³¹ Achimelech in zijn gezelschap (26:6). Na de dood van Saul komt een Amalekiet naar David toe om hem hierover te berichten. Hij vertelt dat zijn vader als vreemdeling is komen wonen in Israël (2 Sam. 1:13).

David verovert Jeruzalem, maar blijkbaar zijn er wel Jebusieten blijven wonen, want de koning koopt van de Jebusiet Arauna de tempelberg (2 Sam. 24:18-24).

28 Vgl. Lev. 24:10, waar een zoon van een Israëlitische vrouw en een Egyptische man genoemd wordt.

29 De aanwezigheid van vreemdelingen in het midden van het volk Israël wordt ook aangeduid in Ex. 12:19, 48, 49; Lev. 16:29 en 17:15. Dat daarmee niet slechts een toekomstige situatie wordt aangeduid, blijkt o.a. uit Joz. 8:33. Overigens vertaalt de Septuaginta in Joz. 8:33, 35 en 20:9 met 'proseliet'.

30 Vgl. Ri. 1:16. In 1 Sam. 15:6 waarschuwt Saul de Kenieten, die daar nog min of meer zelfstandig wonen.

31 Het is mogelijk dat hier niet de Hethieten bedoeld zijn die tot de Kanaänieten gerekend worden (bijv. in Gen. 23:3), maar de Neo-Hethieten van het grote noordelijke rijk.

David heeft diverse vrouwen, o.a. Maächa, een vrouw uit Gesur. Uit dit huwelijk wordt Absalom geboren (3:3). Een andere vrouw is Batseba, die eerst de echtgenote was van de Hethiet Urija (11:3). Het is opvallend dat juist deze Hethiet een Israëlitische naam draagt en de God van Israël lijkt te dienen (vs. 11). Wanneer David uit Jeruzalem vlucht, blijkt dat hij diverse groepen vreemdelingen in zijn dienst heeft: Keretieten, Peletieten³² en zeshonderd Gatiëten. De eerste groepen zijn mogelijk mensen afkomstig uit de zeevolken en de Gatiëten, afkomstig uit de stad Gat, zullen voor een deel Filistijnen zijn geweest. David vraagt bij die gelegenheid aan de Gatiëttai waarom hij meegaat, omdat hij een vreemdeling is en bovendien verbannen is uit zijn woonplaats (15:18-19).

In hetzelfde hoofdstuk is sprake van de Arkiet Chusai (vs. 32).³³ Iets verderop wordt een Kuschiet als boodschapper vermeld (18:21).³⁴ In de opsomming van de zevenendertig helden van David in 2 Samuël 23 komen diverse vreemdelingen voor, zoals Elifelet, de zoon van Achasbai, de Maächatiet. Daarmee zal het Aramese rijk Maächa bedoeld zijn.³⁵ Vervolgens Jigal, de zoon van Natan, uit Soba, een stad ten noorden van het West-Jordaanland, de Ammoniet Sele³⁶ en de reeds eerder vermelde Hethiet Urija (23:34-39). Dit zijn in ieder geval vier vreemdelingen; bij drie helden is het onzeker of buitenlanders bedoeld zijn.³⁷

Tijdens de regering van Salomo (een periode die hier buiten beschouwing blijft) zijn er veel internationale huwelijken. Israël is een machtig rijk dat veel kleine rijkjes onderworpen heeft. De vermenging gaat daardoor nog veel verder dan in de eerdere geschiedenis.

De conclusie uit het bovenstaande moet zijn, dat het volk Israël gemengder van samenstelling is dan vaak gedacht wordt. De ras- en bloedzuiverheid zijn niet het belangrijkste, maar het toebehoren tot het volk van het verbond.

7. De vreemdelingen in Israëls toekomstverwachting

In een bepaald opzicht beschrijft de Bijbel alle mensen als vreemdelingen, verdreven uit de hof van Eden (Gen. 3:23). Te midden van allerlei volken heeft God Abram geroepen om vreemdeling te zijn in Kanaän. Uit zijn nageslacht ontstaat het volk Israël, dat vreem-

32 De naam Keretieten wordt vaak in verband gebracht met Kreta. Peletieten kan een taalkundige variant zijn van Filistijnen. Koningen hadden en hebben vaak buitenlandse troepen in dienst. Riecker, *Ein Priestervolk*, 369.

33 Het is niet duidelijk of de naamgeving terug te voeren is op Gen. 10:17 of Joz. 16:2, al wijst de schrijfwijze meer in de richting van de laatste tekst.

34 Vaak opgevat als Nubiër of Ethiopiër.

35 Voor Maächa, vgl. 2 Sam. 10:6,8.

36 In 2 Sam. 17:27 is sprake van Sobi uit Rabba van de Ammonieten, en dus waarschijnlijk ook een Ammoniet.

37 Onzekerheid bestaat bij Nachrai, de Beërotiet en bij Ira en Gareb, die Jetrieten genoemd worden (2 Sam. 23:37-38).

deling in Egypte is en nog weer later barmhartig onderdak moet bieden aan vreemdelingen. De nadruk ligt in het Oude Testament op de exclusiviteit van het uitverkoren volk, maar Abram heeft reeds vroeg te horen gekregen dat hij tot zegen zou zijn voor alle geslachten van de aarde (Gen. 12:3). In de loop van de geschiedenis zijn er vreemdelingen die de God van Israël leren kennen, maar de andere volken blijven buitenstaanders.

Het volk Israël heeft vaak te lijden gehad van andere volken. Zelfs is Jeruzalem met zijn tempel verwoest. De profeten veroordelen de andere volken meermalen vanwege hun geweld en goddeloosheid. Toch klinkt op den duur ook steeds meer hoop door voor de niet-Israëlieten. Jesaja kondigt aan dat allerlei volken naar de berg des HEREN trekken, naar Gods huis, uit verlangen om Hem te leren dienen (Jes. 2:1-5). Deze profeet voorziet ook de bekering van Egypte en Assur. Deze volken worden met Israël op één lijn geplaatst (19:21-25). De vreemdeling die zich bij de Here aansluit, hoeft niet langer te zeggen: 'De HERE zal mij zeker afzonderen van zijn volk'. God brengt hem naar zijn heilige berg en bedehuis. Zijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken (56:3-7). De profeet Zacharia noemt het verlangen van allerlei volken om de HERE der heerscharen te zoeken en zijn gunst af te smeken. 'In die dagen zullen tien mannen uit volken van allerlei taal vastgrijpen, ja vastgrijpen de slip van een Judese man, en zeggen: wij willen met u gaan, want wij hebben gehoord dat God met u is' (8:20-23). Alleen volken zullen van jaar tot jaar optrekken naar Jeruzalem om met Israël het Loofhuttenfeest te vieren (14:16). Het Nieuwe Testament werkt dit verder uit.³⁸

8. Van ban tot barmhartigheid

Het vele geweld in het Oude Testament roept bij de huidige lezers allerlei vragen op. In het bovenstaande is geprobeerd een brede inventarisatie te maken van houdingen tegenover de vreemden. Daaruit blijkt dat de oproep tot vernietiging in heel speciale verbanden klinkt. De bepalingen gelden vooral de Kanaänieten, de oorspronkelijke inwoners van het aan Israël beloofde land. In de omgang met andere volken gelden allerlei gradaties, gebaseerd op hun afstamming en gedrag. De oproep om de ban te voltrekken, is beperkt tot de begintijd van Israël. Daarna ligt meer de nadruk op de positieve omgang met de vreemdelingen in het land, waarbij verondersteld wordt dat die vreemdelingen zich aanpassen aan Israëls godsdienst. Daarmee is binnen het Oude Testament een verschuiving merkbaar van ban naar barmhartigheid.

38 Het boek Handelingen laat zien, hoe het Evangelie ook naar de Samaritanen en de heidenen gaat. Voor de verhouding tussen Israël en de volken in dit bijbelboek, zie M.C. Mulder & A. Noordegraaf (red.), *Hoop voor Israël. Perspectieven uit Handelingen*, Zoetermeer 2007. Het jodendom kende in die tijd ook het verschijnsel van proselieten, heidenen die overgingen tot het joodse geloof. Vgl. P.A. Enger, *Die Adoptivkinder Abrahams. Eine exegetische Untersuchung zur Vorgeschichte des Proselytentums*, Frankfurt 2006.

Dat wil niet zeggen dat het thema van oordeel en gericht verdwijnt. In de historische en profetische boeken komt dat onderwerp vele malen terug, maar dan treft het gericht ook Israël zelf. Dat versterkt de conclusie dat de vroegere uitoefening van de ban niet berustte op menselijke overwegingen, maar op een goddelijke opdracht. In de latere bijbelboeken wordt belicht dat God regeert en dat Hij de volken gebruikt om te straffen. Door alles heen, ook in de oordeelsuitoefeningen, verlangt God genadig te zijn (bijvoorbeeld het boek Habakuk). Het boek Maleachi eindigt met het woordje ‘ban’, maar het betreft hier een waarschuwing voor Israël zelf en niet een houding van volken tegenover elkaar. De belofte klinkt dat de profeet Elia komen zal om redding te schenken (Mal. 3:24[4:6]).³⁹

9. Actualiteit voor onze cultuur

9.1 ‘Uw vreemdeling’

In de Tien Geboden heeft het sabbatsgebod ook betrekking op de vreemdelingen. Het is boeiend dat er letterlijk staat ‘uw vreemdeling die in uw poorten is’ (Ex. 20:10). Hedendaagse vertalingen mogen daar om taalkundige redenen ‘de vreemdeling’ van maken, er staat toch twee keer een bezittelijk voornaamwoord (vgl. ook Deut. 29:11; zie SV). Er is een relatie tussen Israël en de vreemdelingen in hun midden en daarmee ook een verantwoordelijkheid voor elkaar.

9.2 Leven in een democratie

Israëls samenleving kan getypeerd worden als een theocratie, terwijl onze maatschappij democratisch is. Het is hier niet de plaats om in te gaan op alle voor- en nadelen daarvan, maar wel is het van belang de godsdienstige component te benoemen. In onze maatschappij worden godsdienst en de bijbehorende normen en waarden voor het grootste deel niet meer centraal bepaald. Er is een vrijheid van meningsuiting die zelfs het bespotten van godsdiensten mogelijk maakt. Dit maakt het spannend of in een dergelijke maatschappij normen en waarden ontwikkeld kunnen worden om vreemdelingen te helpen. Het lijkt mij dat joden en christenen hier zeker aan kunnen bijdragen, op zijn minst door te tonen dat Gods normen voor het omgaan met elkaar belangrijk zijn. Daarbij kunnen wij veel ontleen aan het Oude Testament. De genoemde regels kunnen niet zomaar overgezet worden naar deze tijd, zeker niet de godsdienstige plichten, maar de geschetste grondhouding blijft van belang. Daarvoor is verder onderzoek nodig, met name op hermeneutisch terrein.⁴⁰

De recente klacht van een buitenlandse werknemer: ‘Ze willen alleen mijn handen (namelijk voor het werk), maar niet mijn gezicht’, is een aanklacht die zich moeilijk laat rijmen met de houding die gevraagd wordt in Leviticus 19. Er mogen zeker eisen gesteld worden aan de nieuwkomers, maar hoe treden wij ze tegemoet?

39 Vgl. G. Kwakkel, ‘Volkenmoord’, *Theologia Reformata* 48 (2005), 269.

40 Vgl. mijn ‘De blijvende relevantie van de oudtestamentische wetgeving’, *Theologia Reformata* 49 (2006) 38-60.

9.3 Relevantie van Oude en Nieuwe Testament

Oude en Nieuwe Testament hebben een onderscheiden bijdrage aan het onderwerp dat hier behandeld wordt. In het eerste deel van de Bijbel is een dubbel perspectief aanwezig: de Israëlieten zijn eerst zelf vreemdeling geweest en als gevestigde natie moeten zij vervolgens goed omgaan met andere vreemdelingen. Dat geeft een breder beeld dan in het Nieuwe Testament aanwezig is, want dat is geschreven vanuit een minderheidspositie in een Joodse en Romeinse samenleving. Het legt de nadruk op de vreemdelingschap van de gelovigen. De aansporing klinkt om in verschillende samenlevingen het geloof te belijden en dat te tonen in daden van barmhartigheid, ook naar vreemdelingen.

Het Oude Testament beschrijft echter de Israëlieten zowel in een minderheids- als in een meerderheidspositie.⁴¹ Ten aanzien van samenlevingsvraagstukken en gezagsverhoudingen staat de Israëlitische cultuur soms dicht bij de vraagstukken die zich in onze maatschappij aandienen. Ter vergelijking: de Koran beschrijft slechts een meerderheidspositie en niet hoe aanhangers van de Islam een minderheidspositie kunnen innemen. De bestudering van Israël's omgang met vreemdelingen is daarom niet slechts theoretisch van belang, maar kan ook praktische consequenties hebben.⁴²

9.4 Allochtone christenen

In Nederland, en mogelijk ook in België, daalt het aantal autochtone christenen, maar het aantal allochtone christenen stijgt. Het is lastig deze groepen te definiëren, zeker als het tweede en derde generaties betreft, maar vaak wordt de term 'migranten' gebruikt. Migrantenkerken komen op allerlei plaatsen op en oefenen invloed uit.⁴³ Er is meestal nog te weinig contact, maar tussen christenen van verschillende culturen kan er veel geestelijke herkenning zijn en ongetwijfeld kunnen we veel van elkaar leren.⁴⁴ Het burgerschap in de hemel verbindt mensen van zeer uiteenlopende achtergrond en maakt dat de grens tussen 'inwoner' en 'vreemdeling' in een maatschappij niet meer allesbepalend is. In geestelijk opzicht heten ze 'huisgenoten Gods'. Vanwege deze band wordt soms een grotere vreemdelingschap ervaren ten opzichte van autochtonen. De eigenlijke scheiding ligt immers bij het geloof in Christus. Hij verzamelt zijn gemeente uit alle volken, stammen, naties en talen (Op. 7:9).

41 In derdewereldlanden wordt soms betreurd dat westerse zendelingen in hun vorming eenzijdig op het NT georiënteerd zijn. Ten aanzien van samenlevingsvraagstukken en gezagsverhoudingen staat het OT soms dichterbij die culturen.

42 Vgl. studies over religieus geweld, bijv. L. Griffith, *The War on Terrorism and the Terror of God*, Grand Rapids 2002.

43 Van de ongeveer 1,6 miljoen niet-westerse migranten in Nederland is ongeveer de helft christen. In Amsterdam gingen in 2005 ongeveer 24.000 migranten naar een kerkdienst op zondag, tegenover 2500 bezoekers van de Protestantse Kerk in Nederland. Vgl. H. Euser e.a., *Migranten in Mokum. De betekenis van migrantenkerken voor de stad Amsterdam*, Amsterdam 2006, 34, 40.

44 Vgl. Euser e.a., *Migranten*, 108-110.